

FIJI

Na dikevi ni wawa (bowel)

timetobowelscreen.nz

Te Whatu Ora
Health New Zealand

**Te Kāwanatanga
o Aotearoa**
New Zealand Government

Time to
screen

National
Bowel
Screening
Programme

Na ivola qo e tabaki kina na itukutuku ni kensa ni wawa kei na dikevi ni wawa (bowel), me yaga ena nomu vakatulewa se mo vakaitavi ena Sasaga ni Dikevi ni Wawa e Niusiladi, sega ni saumi.

E vakamacalataki kina ni noda dikevi wasoma e rawa ni kune totolo kina na kensa ni wawa (bowel cancer), ni se rawa ni qaravi; e vakamacalataki talega kina na vinaka kei na ca ni dikevi ni wawa (bowel).

Na ikuri ni itukutuku e kune ena:

- go to timetobowelscreen.nz
- qiri 0800 924 432 sega ni saumi
- imeli [**info@bowelscreening.health.nz**](mailto:info@bowelscreening.health.nz)
- se drau veitalanoa kei vuniwai.

Contents

- 4** Cava na Sasaga ni Dikevi ni Wawa (bowel) e Niusiladi?
-
- 5** Cava na wawa (bowel)?
Cava na kensa ni wawa (bowel cancer)?
-
- 6** Cava so na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer)?
E kune vakalevu na kensa ni wawa (bowel cancer)?
E dau tauvi cei vakalevu?
-
- 7** Cava na yaga ni dikevi ni wawa (bowel) wasoma?
Dikevi vakacava na wawa (bowel)?
-
- 8** Cava meu cakava kina?
-
- 9** Mera dikevi na sega vei ira na ivakatakilakila
O cei me lai raici vuniwai?
-
- 10** O cei me kua ni dikevi nona wawa (bowel)?
Ena tukuni vakacava kena macala?
-
- 11-12** Ena tukuni e naica kena macala?
Cava na kena ibalebale ke sega ni kune (negative)?
Cava na kena ibalebale ke kune (positive)?
-
- 13** Caka vakacava na colonoscopy?
E bau vakarerevaki na colonoscopy?
-
- 14-15** E saumi na colonoscopy se na dikevi se qaravi ni mate?
Keu tauvi kensa ni wawa (bowel cancer) qai cava?
E bau mana kena qaravi na kensa ni wawa (bowel cancer)?
-
- 16-17** Sa tu vei au na itukutuku kece e gadrevi?
O cei e rawa ni wilika na kequ itukutuku?
Keu rarawataka noqu qaravi, meu tukuna vakacava?
-
- Back cover** Vanua e kune kina na ikuri ni itukutuku.

Cava na Sasaga ni Dikevi ni Wawa (bowel) e Niusiladi?

Qo na sasaga sega ni saumi me kune kina na kensa ni wawa (bowel cancer).

Era dau sureti kina ena veiyabaki rua o ira ena loma ni yabaki 60 kei na 74 e vakadonui vakamatanitu mera qaravi wale vakavuniwai.

Koya e vakadonui ena vakau vua:

- **na ivola ni veisureti**
- **na fomu ni veivakadonui**
- **na iyaya ni dikevi sega ni saumi kei na kena idusidusi.**

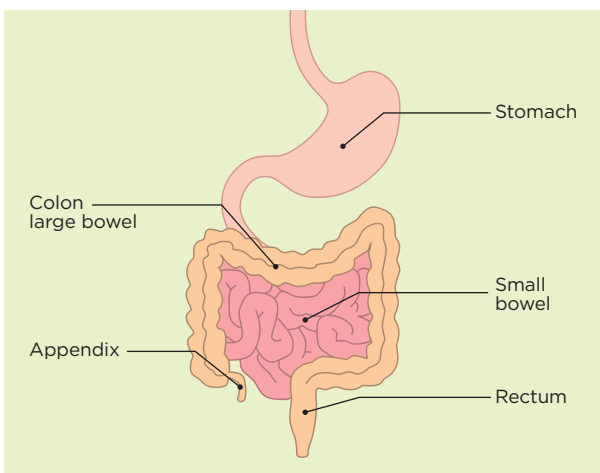
Na kena dikevi e caka ga e vale, e ka rawarawa sara.

Na itukutuku se o cei e vakadonui vakamatanitu me qaravi wale vakavuniwai e kune ena veilawa ni Te Whatu Ora: www.tewhatauora.govt.nz se qiria na **0800 924 432**.

Kevaka o sega ni via vakaitavi ena Sasaga ni Dikevi ni Wawa (Bowel) e Niusiladi, kerei mo qiri mai sega ni saumi ena **0800 924 432** me keitou bau kila.

Cava na wawa (bowel)?

Na wawa (bowel) na gacagaca e qaqi kina na keda. E semā na daviibuco (stomach) kei na qara ni sala ni keda, me biu kina i tuba na benu. E wasetolu na wawa (bowel): wawa lailai (small bowel), wawa levu (large bowel, colon) kei na cumu (rectum).

Cava na kensa ni wawa (bowel cancer)?

Na kensa ni wawa e kena vakavalagi na bowel cancer, rectal cancer se colorectal cancer.

Na vu ni kensa ni wawa (bowel cancer) nodra tubu vakaveitalia na sela ni wawa (bowel). E rawa ni yaco me somuna (polyp), qai vuki sara me kensa ni oti e vica na yabaki.

E dau dede qai tubu na kensa me lai dewa ina tikiniyago tale so.

Ni dikevi wasoma na wawa (bowel) vei ira na sega vei ira na ivakatakilakila, e rawa ni kune totolo kina na kensa ni wawa (bowel cancer) qai qaravi.

Cava so na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer)?

Na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer) e wili kina:

- veisau noda itovo ni valelailai (bowel habit) me vica na macawa
- benutaki dra

E dina ni ivakatakilakila qo e rawa ni duatani na vuna, ia e vinaka meda dikevi madaga vakavuniwai.

E kune vakalevu na kensa ni wawa (bowel cancer)?

E via liutaki vuravura o Niusiladi ena veitauvi ni kensa ni wawa (bowel cancer). Na kensa ni wawa (bowel cancer) na ikarua ni vu ni mate ena kensa e noda vanua. Nikua sa sivia na le 3300 e kune vei ira na kensa ni wawa (bowel cancer) e veiyabaki, qai sivia na le 1200 ra mate kina.

E dau tauvi cei vakalevu?

Na kensa ni wawa (bowel cancer) e tauvi ira vakalevu na sivia na yabaki 60, qai vakalevu na tagane vei ira na yalewa.

Na ka mo cakava me isasabai ni kensa ni wawa (bowel cancer):

- kana vakavinaka, me levu na vuanikau, kakana draudrau kei na kakana wawana (fibre)
- vakadreyago wasoma
- kua na vakatavako.

Ke a dau tauvi iko na vuce ni wawa (inflammatory bowel disease), se dau tauvi kemudou vakavuvale na kensa ni wawa (bowel cancer), de dua ena dredre ni sabai (raica na tabana 9-10).

Cava na yaga ni dikevi ni wawa (bowel) wasoma?

E so e dau tauvi kensa ni wawa (bowel cancer) sega na kena ivakatakilakila. Nida dikevi ena veiyabaki rua, e rawa nida bula kina.

! Gauna cava ga o vakila na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer) mo raici vuniwai sara.

Dikevi vakacava na wawa (bowel)?

Na kena icakacaka ena Sasaga ni Dikevi ni Wawa (bowel) e Niusiladi na faecal immunochemical test (FIT). E kune kina na tiki ni dra lalai ena sabolo lailai ni noda valelailai (bowel motion). Qo e rawa ni vakatakilai kina ni leqa tiko noda wawa (bowel). Eda cakava vakataki keda ga e vale.

E sega ni saumi qai rawarawa sara noda cakava vakataki keda e vale.

Cava meu cakava kina?

Cakava vakatotolo sara. Me caka ni se bera ni oti e vula ono nomu taura kena waqanivola. E sega ni rawa ni dikevi ni sa cava na kena tikinisiga.

Qo na ka mo cakava:

- karia vakalailai nomu benu (bowel motion) ena kena kau, tawana ena kena tavaya
- tawana na sabolo ena kena taga sipataki, vata kei na fomu ni veivakadonui ni o sa vakalewena oti kei na kena tikinisiga
- tawana ena kena waqanivola saumi oti, qai vakacuruma sara ena meli.

Na sabolo me maroroi ena vanua batabata me yacova ni curu ena meli. Sega ni kainaki me maroroi ena waililiwa. Me curu ena meli ena siga vata se siga tarava, de qai ca na sabolo.

Mera dikevi na sega vei ira na ivakatakilakila.

! O ira kece ena loma ni yabaki 60 - 74 e rawa ni dikevi na wawa (bowel) veitalia ni sega na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer).

O cei me lai raici vuniwai?

E so e dau tauvi ira vakalevu na kensa ni wawa (bowel cancer).

Wili kina o koya e:

- le rua se sivia na wekana voleka ena yasana vata ga sa tauvi ira oti
- dua na wekana voleka sa tauva oti ni se gone (bera ni yabaki 55)
- o koya se dua na wekana sa vakadeitaki se siqemi ni kawa ni kensa ni wawa (genetic bowel cancer syndrome)
- sa sivia e yabaki 10 nona tauvi matevuce ni wawa (inflammatory bowel disease, me vaka na ulcerative colitis).

Ke o wili kina o iko, mo drau qai veitalanoa kina kei vuniwai.

Mo cakava tikoga na kena vakadidike kevaka o wili kina.

O cei me kua ni dikevi nona wawa (bowel)?

E so e sega ni ganiti ira na dikevi ni wawa (bowel). Mo kua ni vakaitavi kina kevaka:

- sa kune vei iko na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer) (raica na tabana e 6)
- sa ilovi oti na wawa (colonoscopy) ena loma ni yabaki 5
- dikevi tiko na somuna se kensa ni wawa (bowel polyp se bowel cancer surveillance programme)
- sa tauvi kensa ni wawa oti (bowel cancer) se o qaravi tiko kina
- sa kau tani nomu wawa levu (large bowel)
- tauvi iko tiko na ulcerative colitis se Crohn's disease
- o raici vuniwai tiko baleta na leqa ni wawa (bowel).problems

Kevaka o lomalomaruataka na dikevi ni wawa (bowel) mo drau veitalanoataka kei vuniwai.

Ke sa ilovi nomu wawa (colonoscopy) ena loma ni yabaki lima, qai sega ni lokuci me ilovi tale, tukuna mada mai. Keitou na sureti iko mo ilovi tale, kevaka se vakadonui, ni oti e lima na yabaki mai nomu ilovi (colonoscopy) e liu. Mo qiri mai sega ni saumi ena **0800 924 432**.

Ena tukuni vakacava kena macala?

Ena tukuni mai na kena macala kei na kena revurevu vei iko. De dua ena qiri iko talega o vuniwai se o nasi.

Ena tukuni e naica kena macala?

Kena macala ena tukuni yani ena loma ni macawa tolu ni oti nomu vakacuruma ena meli na sabolo. Ke sa oti e macawa tolu se bera yani, mo qiria mada na National Bowel Screening Programme ena naba sega ni saumi **0800 924 432**, se imeli ena **info@bowelscreening.health.nz**.

Cava na kena ibalebale ke sega ni kune (negative)?

Ke sega ni kune (negative) kena ibalebale ni sega ni yaga mo dikevi tale.

Mo nanuma tiko:

- e dikevi noda benu (bowel motion) se tu kina na dra, ia e so na kensa e dra ga vagauna. E rawa gona ni sega ni kune na kensa
- E rawa ni tekivu na kensa (bowel cancer) nida dikevi oti.

Qori gona e ka bibi kina meda dikevi wasoma. O na sureti tale ni oti e yabaki rua, kevaka o se vakadonui tikoga.

Gauna cava ga o vakila kina na ivakatakilakila ni kensa ni wawa (bowel cancer), mo drau veitalanoataka kei vuniwai.

Cava na kena ibalebale ke kune (positive)?

Kevaka e kune (positive), e sega ni kena ibalebale sara ni o tauvi kensa ni wawa (bowel cancer).

E dikevi nomu valelailai (bowel motion) se tu vakalalai kina na dra.

Ni kune vakalalai na dra, e rawa ni vuna na somuna (polyp) se leqa mamada tale eso me vaka na sicini (haemorrhoid), koya e rawarawa kena qaravi.

Na somuna (polyp) e sega ni kensa, ia e rawa ni tubu me kensa ni oti e vica na yabaki. E levu na somuna (polyp) e rawa ni kau tani ni ilovi tiko (colonoscopy), qai dredre ni tubu kina na kensa ni wawa (bowel cancer).

Ke kune (positive) vei iko, e kena ibalebale mo na dikevi tale. Qo e dau vakalevu mo ilovi (colonoscopy) (raica na tabana e 13). Na kena ilovi (colonoscopy) e rawa ni kune kina na kensa ni se lailai, ka rawa ni qaravi me kau tani.

E na tukutuku yani o vuniwai se nasi mo drau veitalanoataka na kena macala kei na sala cava mo dikevi tale kina.

Ke kune ni ka ni kawa na kensa ni wawa (bowel cancer), o na vakasalataki beka mo raici vuniwai, se mo laurai ena New Zealand Familial Gastrointestinal Cancer Service.

Caka vakacava na colonoscopy?

Ni ilovi noda wawa, e daramaka na kena dau e dua na ka balavu tololailai e na qara ni sala ni keda (anus). E dua na itaba lailai e toka e mua ni ka balavu, me taba kina na loma ni wawa (bowel), se kune kina na leqa. Kena ilovi gona (colonoscopy) e rawa ni kilai se tu kina na somuna se na kensa.

Ke kune na kensa ena kau mai e dua na sabolo lailai, ke kune na somuna (polyp) e dau vakalevu me kau tani. Na sabolo se somuna kau tani e vakau me lai dikevi vakenadau.

Na somuna (polyp) e sega ni kensa, ia e rawa ni tubu me kensa ni oti e vica na yabaki. Kena kau tani na sabolo se somuna (polyp) e dau sega ni mosi.

Rauta ni le 7 vei ira na le 10 era ilovi (colonoscopy) ena National Bowel Screening Programme e dau kune vei ira na somuna, ni kau tani e rawa ni tarovi kina na kensa.

Rauta ni le 7 vei ira na le 100 era ilovi (colonoscopy) ena National Bowel Screening Programme e dau kune vei ira na kensa, koya ena vinakati me qaravi.

E bau vakarerevaki na colonoscopy?

Na colonoscopy e dau sega ni rerevaki. Ia, me vaka na vei qaravi kece vakavuniwai, e rawa ni tubu kina na leqa.

Nida ilovi (colonoscopy) se kau tani na somuna (polyp), e rawa beka ni dra vakalevu se mavoia kina na wawa, ena gadrevi kina meda qaravi tale.

E saumi na colonoscopy se na dikevi se qaravi ni mate?

Kevaka sa vakadonui mo vakaitavi ena National Bowel Screening Programme, e sega ni saumi na ilovi ni wawa (colonoscopy) se na kena dikevi se qaravi mai muri ena veiqaravi vakamatanitu.

Keu tauvi kensa ni wawa (bowel cancer) qai cava?

Ke kune ni o tauvi kensa ni wawa (bowel cancer) o na raici vua e dua na kena dau. E dau vakalevu me tini na kensa ni wawa (bowel cancer) ena veisele. E so e dau qaravi ena kimo (chemotherapy) se radiotherapy.

E bau mana kena qaravi na kensa ni wawa (bowel cancer)?

Ke kune totolo na kensa ni wawa (bowel cancer) e rawa sara ga ni mana na kena qaravi. Ke bera na kena kune, e bau dredre toka.

Sa tu vei au na itukutuku kece e gadrevi?

E ka bibi mo kila vinaka tu na veika baleta na dikevi ni wawa o qai lewa mo vakaitavi ena National Bowel Screening Programme.

Na ikuri ni itukutuku baleta na National Bowel Screening Programme e kune ena:

- **timetobowelscreen.nz**
- qiri sega ni saumi **0800 924 432**
- imeli **info@bowelscreening.health.nz**

O cei e rawa ni wilika na kequ itukutuku?

Ena kumuni na itukutuku ni nomu dikevi se qaravi mai na tabana ni veiqaravi vakavuniwai ni matanitu kei na kena taudaku, qai vakayagataki me vakalewai kina na National Bowel Screening Programme.

Kena kumuni, maroroi, vakayagataki qai boko na kemu itukutuku e muria ni kena lawa, na Privacy Act 2020.

Keu rarawataka noqu qaravi, meu tukuna vakacava?

Me vaka na kena lawa, na Code of Health and Disability Services Consumers' Rights, e vakatarai meda kudru ena sala e dui donu vei keda.

Ke o via kudruvaka na sasaga qo se nomu qaravi, mo qiria na National Bowel Screening Programme ena **0800 924 432**, se imeli ina **info@bowelscreening.health.nz**, me macala kina se sala cava e vinaka mo muria.

Na itukutuku tale eso e kune ena Office of the Health and Disability Commissioner. Qiria na **0800 112 233** se raica na **www.hdc.org.nz**.

Na ikuri ni itukutuku.

Na ikuri ni itukutuku baleta na National Bowel Screening programme e kune ena:

- [timetobowelscreen.nz](https://www.timetobowelscreen.nz)
- qiri sega ni saumi **0800 924 432**
- imeli info@bowelscreening.health.nz
- se drau veitalanoa kei vuniwai.

[timetobowelscreen.nz](https://www.timetobowelscreen.nz)

National
Bowel
Screening
Programme

Te Whatu Ora
Health New Zealand

Te Kāwanatanga o Aotearoa
New Zealand Government